

ТМГ. XXXVIII	Бр. 1	Стр. 89-106	Ниш	јануар - март	2014.
--------------	-------	-------------	-----	---------------	-------

UDK 316.7(497.11)

Оригиналан научни рад

Примљено: 8. 1. 2014.

Ревидирана верзија: 22. 1. 2014.

Одобрено за штампу: 18. 2. 2014.

Љубинко Пушић

Универзитет у Новом Саду

Филозофски факултет

Одсек за социологију

Нови Сад

КУЛТУРА АНТИУРБАНОСТИ КАО КУЛТУРНИ МОДЕЛ СРБИЈЕ (ДНАС)

Апстракт

Рад полази од претпоставке да је у минулих седам деценија у Србији на делу антимодернизацијски процес који у последње две деценије, оличен у анти-урбаности, доживљава свој врхунац. Следствено томе, у раду се разматра одрживост „стандардизованих“ дихотомија рурално-урбано, на којима се заснива највећи број модела о културном обликовању друштва. Отпори вредностима грађанског друштва, које је по својој природи урбано, као узрок и истовремено последица, простиру се кроз културне канале. Рад покушава да одговори на питање да ли се „криза културе“ јавља као узрок или као последица антиурбаних процеса. Такође, у раду се позиционира улога друштвених актера у производњи материјалних и духовних парадигми антиурбаности.

Кључне речи: урбано, рурално, култура, антиурбано, вредности

ANTIURBAN CULTURE AS THE (CONTEMPORARY) CULTURAL MODEL OF SERBIA

Abstract

The underlying assumption of this paper is that over the last seven decades Serbia has been subject to anti-modernization processes that have reached their peak over the last two decades in the form of anti-urbanity. Consequently, the paper analyzes the sustainability of “standardized” rural-urban dichotomies which serve as the foundation of most models of cultural shaping of society. Resistance to the values of civil society, which is urban by its very nature, spreads through culture channels as

---

pusic@eunet.rs

both a cause and an effect. The paper attempts to posit an answer to the question of whether the “crisis of culture” emerges as a cause or as a consequence of anti-urban processes. Additionally, the paper determines the role of social actors in producing material and spiritual paradigms of anti-urbanity.

Key words: urban, rural, culture, anti-urbanity, values

УВОД

Највећи број трагања за кључем сваколиког растакања друштва у Србији полази и завршава се унутар круга који описују значења културе. Чак и они, који би пре него за овим посегнули за неким другим – политичким, идеолошким или каквим постмодерним кључем – пре или касније долазе на раван у којој се препознају културне конструкције њихових трагања. Током протеклих бар пола века социологија код нас као да није успевала да обухвати целину друштвеног понирања; тог „суноврата у заједницу“ (Jovanović, 1995). Посебно, није успевала да довољно јасно истакне компоненту културе ни као узрока ни као последице. У тим покушајима најчешће се окретала главним струјама које су се помалале иза несистематизованих идеја у осталим друштвеним наукама. У једном тренутку била је то сваколика глобализација чији су снажни вирови повукли и српско друштво и довели до његовог обезличавања. Са друге стране, били су то покушаји да се у политичком кључу разумеју промене током последње четвртине минулог века. Са треће стране су се налазиле неумитности економских промена које су се разумевале у једном савсим поједностављеном неолибералном кључу. Некако у вези са сва ова три могућа тока, налазили су се и покушаји да се објашњења за друштвену калварију пронађу у околностима транзиције. Заправо, то као да је био (а добрим делом и остао) својеврсни „калауз“ друштвених наука којим би требало да се отворе сва врата наших недоумица о судбини и перспективама друштва у Србији. То, међутим, никако не успева из простог разлога што такав кључ не постоји. Србија данас тражи свој модерни израз, али га никако не налази. Оно што овом приликом желимо да извучемо у први план јесте идеја да је најмањи заједнички садржалац свих могућих трагања за бољим друштвом онај који говори о карактеру доминантних културних образаца. Наравно, одмах се лако препознаје да није на делу некакав новум који би требало да буде помоћ у универзализацији идеја о особеностима (нашег) друштва. Тако је, уосталом, у свим друштвима у маком периоду и на маком меридијану да их посматрамо. Оно до чега

нам је пак стало, јесте идеја да је највећи број наших полувековних друштвених стремљења и друштвене праксе обележен *културом антиурбаности*.

Систематичан друштвени биланс у Србији никад није направљен. Многи парчићи анализирања друштвене стварности у минулих бар пола века очевидно нису били довољни да би се склопила слика о друштву какво јесте. Без непристрасног, неидеологизованог, односно научно несумњивог и методолошки разумљивог приступа анализи пређеног пута у друштвеном развоју није могуће наћи ниједан целовит одговор о постигнутом ни достигнутом. За тако нешто потребне су ослобођене друштвене науке; услов наизглед једноставан, али још неостварен. У својим покушајима да објасни како и колико је нужно да се друштвене науке отворе да би имале смисла, И. Волерстин (Wallerstein) је начинио осврт на услове који су обликовали нову друштвену стварност након завршетка Другог светског рата, па све до данас. Временско одређење ту никако није споредно, с обзиром на то да је реч о периоду изузетно великих системских промена које он назива развитком. Први услов се односи на промене у светској политичкој структури, друга је чињеница о

„највећој експанзији производних капацитета и становништва за коју је (свет, пр.а.) икад знао, експанзији која је за последицу имала експанзију обима људских делатности. Трећи је био последична изванредна квантитативна и географска експанзија универзитетског система свуда у свету, која је довела до мултипликације броја оних што су се професионално бавили друштвеним наукама“ (Volerstin i sar., 1997, стр. 43).

Никако није случајно што Волерстин за мото поглавља о расправама унутар друштвених наука од 1945. до данас, узима цитат М. Фукоа „Дисциплине конституишу систем контроле у производњи дискурса; своје границе овај систем утврђује путем акције идентитета која узима облик сталног реактивирања одређених правила“ (Volerstin i sar., 1997, стр. 43).

Друштвени услови унутар којих су се развијале друштвене науке нису, дакле, друштвена конструкција већ датост чињеничне несумњивости која се ишчитава у сва три типа/процеса развоја о којима говори И. Волерстин. Оно што, међутим, Волерстин не наводи, а за шта смо овом приликом посебно заинтересовани, то су: (а) култура као друштвено везиво које спаја речена три процеса, (б) култура као својственост (одређеног) друштва и (в) урбана супстанца друштва као услов модернизације. Чини нам се да без увођења културе у друштвене студије на овај начин није могуће разумети ни развојне процесе, ни кризе кроз које пролази друштво.

Да ли се и у којој мери може говорити о урбаној култури као показатељу дубине друштвене кризе?

Ово је једно од питања које и те како има смисла уколико говоримо о кризи културе. Јер, ако се каже да је град у кризи, тада има смисла промишљање и о томе колико је култура, као њен градбени елемент у кризи. Ту није реч само о некој врсти академског пропитивања, већ о тражењу узрока за пропадање урбаног друштва у нас. Више пута је назначено како урбана култура сама за себе не постоји. Наиме, она постоји само уколико постоји урбано друштво, а чињеница да такво друштво постоји отвара пут ка разумевању специфичног облика цивилизацијске комуникације који се уобличава у и уз помоћ урбаног друштва (Pušić, 2003).

Када би било могуће да се сагледа целина друштвене мисли о граду, вероватно бисмо угледали како се у самом њеном средишту налази појам и садржај *културе*; као услов и истовремено као последица специфичних облика друштвеног живота. Истовремено, знамо да одгонетање узрочно-последичних веза између града и културе готово да нема смисла јер је реч о *conditio sine qua non* социолошке анализе урбане стварности. Самим тим остаје питање о томе под којим условима бисмо могли да разумемо град као агенс стварања културе. Пут до одговора највероватније би нас водио правцем којим је ишао и О. Шпенглер када је тумачио како се, када и под којим условима једначе цивилизација и култура, односно да је управо град оно што их обједињује. Дакле, разумећемо да је град агенс посебног облика живота који води цивилизованости. У смислу модерних западних друштава то би могло да се смести и у контекст вредности грађанских друштава. У том случају, пред нама стоји модел унутар ког можемо да говоримо о одређеним нормама и вредностима.

Урбана култура као и свака, уосталом, има садржај који се може тумачити као својство појединца да поседује и емитује одређени систем вредности, као и скуп колективних вредности. Однос према овим вредностима може се „читати“ и са градских простора. На пример, на начин колективног „симболичког капитала“ (Harvey, 2012, стр. 125), што нас, у једном ширем смислу, води ка П. Бурдијеу и његовој дефиницији културног капитала. Свако са имало способности за социолошко читање града сложиће се да битан акценат наше урбано-културне сцене и оно што обележава „урбану кризу“ јесте одсуство управо колективног симболичког капитала. Приликом истраживања урбане културе у Војводини трагало се, између осталог, за потврдама утемљености културне меморије. Полазну тачку представљала је хипотеза да урбану одрживост може да репрезентује и низ симболичких представа о историчности или пак модерности града (Pušić, 2003, стр. 4).

„Утврђивање различитих облика социокултурног општења, као и стварног или пожељног начина понашања испитаника/становника три града у Војводини крајем 20. века, захтевало је претходно

утврђивање њиховог односа према урбаном простору (начину становања, градском амбијенту у целини) и посебно њиховом односу према трајним вредностима у урбаном простору и урбаним симболима града у коме живе. На тај начин смо желели да утврдимо степен задовољства испитаника урбанизацијским условима у којима живе и у којима се остварује њихово комуникативно деловање“ (Milošević, 2003, стр. 72).

Разумевање урбане културе као издвојеног сегмента културе у најширем значењу није могуће. Урбана култура, међутим, представља ону суму садржаја који се обликују у специфичним условима велике људске збијености и највеће могуће хетерогености. Може се сматрати да су ово “спољне околности” које стоје као услов стварања специфичних облика друштвеног живота у неруралним насеобинама. Често су, међутим, ти услови само формално присутни јер не доводе до новог квалитета друштвеног живота који се може препознати као урбани. Овај став недвосмислено упућује на то да између града и урбаности не мора да стоји знак једнакости. То је тачно и као залог оваквом стању стоје бројне историјске, али и савремене чињенице. Познато је да постоје такви градови који не поседују довољну количину урбаности, препознатљиву чак и оку случајног пролазника. У свим деловима света и у свим временима постојали су и постоје градови који су пре испражњена љуштура урбаних садржаја, него што је реч о живим срединама у којима се обликује урбани начин живота. У таквим срединама ни културни садржај урбаности не може да се испољи. Овде се, дакле, јасно раздваја значење града од значења урбаности (Pušić, 2003).

Надаље, питали смо се да ли се култура уз коју иде придев „урбано”, разликује од појма културе који је уобичајен у социологији? Пођемо ли од тога да јединствена дефиниција културе не постоји, једноставно бисмо могли да закључимо да се ни она култура коју означавамо као урбану, не може прецизно предметно и садржински одредити. То је, међутим, погрешан закључак.

„Уколико пођемо од дефиниције урбаности онако како је то учинио Луис Вирт, односно да је урбанизам ‘начин живота’, тада се пред нас поставља довољно јасна контекстуална раван на којој почива и урбана култура. Начин живота у највећој мери и јесте онај скуп обележја једне средине уз помоћ ког, фино подешеним аналитичким апаратом, можемо да разумемо начине на које одређена заједница функционише. Другим речима, ми начин живота стављамо на сам почетак оних обележја којима се једна средина издваја из општости, односно разликује од друге. Разуме се, свесни смо чињенице до које мере је дефинисање начина живота сложен поступак“ (Pušić, 2003, стр. 9–10).

Сложен утолико што није реч о статичној категорија и то у бар два смисла: у односу на проток времена и у односу на утицаје

окружења... Време које раздваја истоимене појаве на одређеном простору збиља може да представља чинилац који утиче на то да се њихове манифестације суштински измене. Са „мерењем” утицаја који се дешавају са протоком времена треба, међутим, бити опрезан. Никада не знамо да ли уистину постоји оштра разделница између истородних друштвених манифестација у функцији времена. На просторима градова у Србији, међутим, јасно се уочава опадање урбаних вредности; једнако на материјалном и духовном пољу. Ми се најчешће питамо: Када је одређена појава почела да поприма неке друге облике? Но, можда је такво питање погрешно постављено. Чињеница је да се култура, као, уосталом, и све манифестације појединих друштава/заједница, мења током времена и да је због тога разумевамо као сложени процес. Тако је и са урбаном културом. Историјски посматрано, култура, економија, и политика, представљали су темеље оног што ће се касније препознати као зачетак грађанског друштва. У том процесу, дакле, ми смо у стању да препознамо и оне садржаје за које аналитички можемо да утврдимо да представљају и одређену „културну арому” (Pušić 2003). Још раније то смо назвали културно-генетичким условима обликовања урбаних друштава, додајући томе и сложен систем веза између историјских и актуелних економских и политичких чинилаца. Сваки од њих, ма колико се они налазили на блиском простору и ма колико да су у овај процес улазили у релативно блиском временском периоду, испољавао је изврстан степен посебности. То је оно што би се могло назвати и нужном *differentia specifica* у стасавању обележја културне и у ужем смислу урбане супстанце. Коначно, то је и оно што се и данас препознаје као локално обележје сваког града (Pušić, 1997). У урбаном простору Србије, међутим, могли бисмо да кажемо како до пуцања ионако слабе опне урбане културе грађене током друге половине 20. века долази са првим налетима транзиције и декомпозиције постојеће државе, на самом почетку деведесетих година прошлог века.

Снага полова градско-сеоско у сударању култура

Да ли је евентуално кориговање дихотомног модела који је стандардизован у социологији, пут за разумевање „кризе културе“ којом се дефинишу друштвени односи у нашој средини? Нема сумње да један од модела традиционалног разумевања друштвених појава представљају дихотомије. Када је реч о временској и просторној осовини на којој се налазе сеоско и градско, може се говорити и о дихотомији која је дуго представљала модел мишљења и то не само у социологији, већ и у осталим друштвеним наукама које су биле заинтересоване за „културна сударања“. Такође нам је познато како је временом, онако како су се просторно, организационо, функционално и демографски ширили утицаји урбаног, првобитна дихотомија пре-

стајала да буде оперативна. Није реч само о покушајима „разрешења“ теоријског проблема увођењем термина о рурално-урбаном континууму, већ о читавом низу модалитета превладавања урбаног над руралним. „Културна сударања“ руралног и урбаног не дешавају се само на дихотомним половима, мада су ту највидљивији. Они се једнако снажно дешавају у семиурбаним подручјима на ободима градова, у поселяченом начину живота унутар нових стамбених насеља колективног становања, унутар просторних (и социјалних) енклава које је створила новокомпонована „елита“, унутар старих делова наших градова у којима су се затекли они који верују да су последња одбрана грађанског staleжа (што, видеће се, најчешће има отужан призив малограђанштине). У таквим социјалним просторима града криза културе доживљава један од својих јасно видљивих облика сударања. Јер, у таквим семиурбаним просторима обитавају они који део своје културе преносе у институције, њоме моделују начине организације друштва; једном речју – обликују свакодневицу.¹

„Са друге стране, слабост дихотомијског приступа у тумачењима друштвених појава, поготово у политичком дискурсу, је и у томе што се оне често користе као својеврсни алиби за стигматизацију ‘оних других’. Али, могући су и другачији приступи, односно да се дихотомијама одрекне валидност. У таквим покушајима могуће је да се и дихотомије урбаног и руралног прогласе анахроним. Ово је могуће само у оном свету мишљења где се град или „филозофира“ или „књижевно конструише“ или пак тада кад се посматра искључиво у својој географској датости и материјалној стварности. Налазимо да је у оба ова случаја постмодерних градоновада, а које су код нас узеле маха, реч о суштинском неразумевању онога што град јесте“ (Пушић, 2012, стр. 83).

А јесте, пре свега, систем друштвених односа и, ма како то понекад потрошено звучало (а није!) – отисак друштва у простору. Некад је друштвене односе могуће посматрати и у односу на “анахроне аналогије” или једноставе дихотомне поделе, па и оне које се крећу на осовини рурално-урбано.

Многи који покушавају да из неког свог угла посматрају град, књижевног, на пример, долазе до “епохалних открића” да град и урбано нису једно исто. Авај, то је као када бисмо тврдили да постоји проза, али да постоји и поезија, те веровали како смо открили нове обрасце у читању и разумевању написаног. Овако огољен пример неразумевања заправо нам говори да је град заиста постао „шлагер”

¹ Сетићемо се да је у првим универзитетским уџбеницима из просторно оријентисаних социологија код нас, постојала снажна дихотомна подела на градове који су носиоци друштвених пошати и села која су чувари моралних вредности. На таквој традицији се, на жалост, и данас заснива знатан број социолошких погледа на нашу друштвену стварност.

мимо ког се потенцијални интелектуалци не препознају. Данас, када се градом сви баве, више него икад има смисла чувена идеја Ц. Цеј-кобс да се и жене у фризерским салонима разумеју у градове и знају о њима много и непогрешиво (Džejkobs, 2011). И то је тачно јер је њихово разумевање лично и искуствено, без претензија на општост и на нарочитост. При томе, оно не мора да буде ни најмање интелектуално, али ни не полази од таквих наука. „Да би се замишљали градови, те да би било могуће да се види шта стоји иза хоризонта распрскавања градског и преласка у урбано, потребно је *примарно урбано искуство*“ (Pušić, 2012, стр. 84). И, ето проблема: како мислити градове у срединама у којима има више оних који би да се разумеју у градове, него што има оних са реченим искуством. То искуство још увек је привилегија мањег броја људи код нас. Следствено томе, код нас се о другим градовима (не само онима у свету већ и о градовима у сопственој средини) још увек и углавном сазнаје путем медија. Живимо у средини у којој су „приче о свету“ најчешће интониране прејаким одушевљењима или отвореним презиром. Па и они, који би да се у градове по сваку цену разумеју, о урбаном свету суде више испуњени емоцијама него емпиријским искуством.

Поједностављен начин мишљења у коме се градско поистовећује са највећим могућим бројем негативних одређења (аномалијама, аномалијама, девијацијама, отуђењем, итд.), плодно је тле за културне сударе. Виђење града као пакла на земљи веома је стара тема; вероватно старија и од хришћанског веровања у то да је цео свет могуће поделити на његове врлине и мане. Готово да није могуће пронаћи ни комадић историје у коме нема снажних напада на градове као „произвођаче“ светских зала. Изазови критике градова као носиоца негативних цивилизацијских особина из епохе индустријализације каква је позната током 19. и прве половине 20. века, као да су изгубили свој емпиријски ослонац. Јер, град је у свом постиндустријском облику понудио многе и различите могућности избора. И поред тога што је доминантни део светске популације преферирао или већ имао градске адресе, живот у граду није синоним за присилне облике друштвеног живота, већ је ствар избора.

Код једног броја урбаних социолога, посебно оних западне провенијенције, постоји склоност да се урбана криза и са њом криза урбане културе посматра (и) кроз процесе субурбанизације а данас све чешће и кроз процес центрификације. У првом случају бег из градова а у другом случају тријумфални повратак у њих, виде се и као својеврсне могућности просторне диференцијације, односно културне диверсификације, која редефинише појмове урбаног. Први речени процес код нас је у једном дугом периоду био одраз немогућности свих преферената на град да у „њега уђу“ и имао је обележја периферијског, често и нелегалног заузимања простора на ободима

градова. То је истовремено било и обележје културе сиромаштва а са друге стране живот на периферији представљао је новог „произвођача“ културе сиромаштва. Сетићемо се Калуђерице крај Београда, својевремено највећег бесправног насеља на просторима бивше Југославије (Saveljić, 1988). У повратном смислу, начин живота који је таква пракса производила стварао је нов облик урбане, периферијске културе која је временом почела да доминира. У извесном смислу могло би се рећи да и данашња урбана култура у Србији има снажна обележја периферијске културе. Такви облици културе могу се јасно идентификовати у новопроизведеним „елитним“ насељима једнопородичног типа становања по ободима свих наших већих градова, од којих су многа настајала на исти начин као и насеље Калуђерица, нелегално. Са друге стране, постоје и многи примери новокултурног пробоја у старија, некад субурбана насеља, попут Дедиња или Сењака у Београду, на пример. Други процес пак, центрификација, у градовима у Србији представља једну балканизовано-транзициону варијанту „повратка у средиште градова“ оних који су у међувремену стекли знатну економски моћ и у многим својим структурним елементима битно се разликује од оног што се под тим процесом подразумева у развијеним западним друштвима. Такође, реконструкција запуштених индустријских или каквих сродних простора наслонених на централне делове наших градова толико је спорадична да се не може узимати у обзир као социјално, урбанистички или економски релевантан процес. Нажалост, код нас још нема одговарајућих емпиријских истраживања којима би се испитала улога субурбанизације или центрификације у променама културног амбијента града.

Антиурбаност као процес дугог трајања

Србија се данас мучи у свом урбаном оделу; као да му је оно наметнуто а не да представља природан пут друштвеног развоја. Она је још увек располућена између два модела развоја: руралног и урбаног. Тешко би се, међутим, могли наћи посленици у друштвеним наукама, политички актери, стручњаци или макар „само“ грађани, који би били спремни да устврде како их више привлаче могућности руралног него урбаног типа друштвеног развоја. Урбана криза јавља се, између осталог, и због тога што је друштвени метаболизам градова у Србији слаб да би могао да прихвати и прекомпонује све, из руралних средина донете вредности. Изгледа да је Аристотел само делимично био у праву када је тврдио да људи долазе у градове да би живели бољим животом, али је био у праву када је тврдио да у градове људи долазе да би у њима остали. Градови у Србији притиснути су исувише дебелим слојем руралног да би култура која се у њима ствара могла да понесе све атрибуте урбаног. Под облицима развоја (рурални и урбани) у овом случају не подразумевамо стратешка

опредељења којима оперишу политички актери, облике институционалног уређења друштва којима оперишу технократски актери, нити моделе развоја који излазе из академских мисаоних радионица. Ми овде говоримо о културној пракси, пре свега. Оној пракси која је дала акценте друштвеном развоју Србије, свакодневном животу у њој и која је постала доминантна у свим сферама друштвеног живота. Није, дакле, реч само о теоријском дискурсу супротстављања два модела развоја, већ о начину мишљења и делања; о пракси која је на делу. Наш став је да су укочени процеси друштвеног развоја у Србији настали управо због тога што се њена свакодневица може описати као скуп антиурбаности. Другим речима, да је на делу антиурбани модел стварности.

Слика друштва која се чита из његовог урбаног обличја као да говори о томе како су градови код нас сваки даном све сиромашнији власници урбаних вредности: материјалних једнако као и духовних. Када је не тако давно писано о томе како наши градови добијају обележја крадене робе за коју њихови власници не маре, веровало се да је реч о стању привремености (Pušić, 2005). Међутим, био је то погрешан траг, првенствено због веровања да је реч о пратећој појави друштвене транзиције. Па и у таквим околностима, остајала је упитаност о томе како је могуће да они једини који баштине урбане вредности (грађани, дакако), допуштају да се разни градоуправљачи, његови нагло уздигнути економски и политички ментори, односе према градовима као према роби која је управо од њих (грађана) украдена. Веровало се да у односу на српску грађанску класу постоји нешто што је старије од тренутка транзиције, ма како виолентна она била, што ће се одупрети тој навали урборазградње. Веровало се да постоји нешто што је данас у неолибералним читанкама постало јако популарно, а то је позивање на право на град.² Веровало се да постоје друштвени актери који су у стању да се одупру својеврсном материјалном и духовном урбициду. Веровало се да је реч о стању привремености; нечему што ће бити санкционисано, убрзо, са доласком демократских начела у организацији и функционисању друштва.

„Данас знамо да нисмо били у праву и да је по свој прилици на делу процес дугог трајања; трајања бар дотле док из градова има

² Разматрање неолибералних идеја којима се обликује глобална друштвена стварност данас је постало нека врста мејнстрима у друштвеним наукама. Онај ко није спреман на промтну анализу услова које је обликовала неолиберална пракса, као да више није *in* у својим научним погледима. Повратак на аналитичку сцену доживљава и неомарксизам, колико до јуче заборављен теоријски дискурс. Отуд код нас, и не само код нас, постаје необилазно позивање на онакво разумевање „права на град“ какво је крајем шездесетих година 20. века, између осталих, заступао и А. Лефевр.

још нешто да се прода зарад личних и групних интереса владајућих номенклатура“ (Pušić, 2012, стр. 85).

Како је било могуће да право на град није виђено као право на баштињење и изградњу урбаних вредности? Одговор, ма како једноставан, може да буде само један: није постојала свест о културним урбаним вредностима. Другим речима, није постојала критична маса оних актера који су разумели шта значи урбане културне вредности; оних који су били или данас јесу свесни да је украдено нешто што би морало да буде њихово. О чему нам ово говори? Првенствено о томе да наше друштво није изграђено на темељима историјске урбане културе, као и о томе да у претходних седам деценија унутар комунистичко-социјалистичког експеримента и транзицијске калварије, такве вредности нису успеле да се изграде. Бар не толико чврсто да овај урбицид не би био могућ. Сад постаје јасно да један од битних проблема урбане културе настаје управо због неспремности, али и објективне немогућности новоурбанита да прихвате и квалитативно надограде затечене урбане вредности. Разуме се, при томе никако се не може тврдити да су оне вредности које су затечене аутентично урбане, да обавезно имају позитиван предзнак, те да представљају и евентуално „бољи пар“ у дихотомним приказима руралних, односно урбаних вредности.

Димензије урбане културе, поготово у њеним екстремима који се манифестују у дискурсу дихотомија које прелазе у апологије, није могуће разумети ван погрешног, али неретко увреженог разумевања града као својеврсног епицентра из ког се разара друштво. Култура антиурбаности као пракса транзицијских процеса у Србији једним својим значајним делом утемељује се управо на оваквој представи. Све то политичким поседницима власти олакшава контролу и управљање друштвом: људи почињу да верују како у граду има 'одвећ много олоша' (како је говорио Ничеов Заратустра), те да је то главни део друштвене позорнице коју прво треба довести у ред. На тај начин за дуг период је одложена могућност да се институционално произведу околности за пристојан живот у нашим градовима. Будући да освајање градова у свести и пракси политичких актера подразумева толерисање, подстицање и истовремену производњу вредности неморалног друштва (клептократија партијских поседника локалне власти, непотизам, корупција, спрегнутост са „контроверзним пословима“, функционално демотирање институција, итд.), ионако слабашна урбана супстанца друштва се исцрпљује. Иако историјско искуство познаје овакву праксу, да су модерна грађанска друштва ишла оваквим путем, никад не би постала пристојна друштва (Margalit 1989); бар не онаква како је о њима писао А. Маргалит (Pušić, 2012). Да је тако и даље би остали наративи о томе како град представља пакао на земљи, што је тема која је старија од хришћанског

веровања у могућности поделе света на његове мане и врлине. Свакако да политички и економски актери, свеједно у ком историјском контексту, сами по себи не би имали смисла да не постоји она трећа група актера, односно грађани (Basan, 2005).

Скицу за сценарио српског потонућа у неурбано друштво исписује неколико међусобно испреплетаних парадигми: урбанизација, индустријализација, модернизација, демократија и култура, те их није могуће издвојено посматрати. Ипак, за ову прилику можемо да користимо њихове базне карактеристике које су допринеле стварању палијативне конструкције одрживог српског друштва. Планска урбанизација и с њом у вези индустријализација, као важни чиниоци конструкције модернизације, никад на овим просторима нису били утемељени као претпоставке одрживог друштвеног развоја. Они су постојали само у фрагментима и то првенствено у времену комунистичко-социјалистичко-самоуправног пројекта. Пораст градског становништва након Другог светског рата следио је из планског развоја индустрије у затеченим градским центрима. Друштвено-економска и социјална структура становништва природно су пратили потребе индустријског развоја, односно највећи део новопридошлог становништва у средину која је имала крхку урбаност уносило је многе руралне вредности и неспремност да се оне мењају. Како је у међувремену индустрија у Србији престала да постоји, за њом је остала целокупна социјална супраструктура и материјална (стамбена и пратећа социјална) инфраструктура које су биле ту због првих. Недовршена урбанизација и индустријализација (као реликти недовршеног процеса модернизације) оставили су у градовима полуурбаните који су градску средину прихватили само као нужни оквир за реализацију своје примарне радничко-службеничке стварности. Становање је можда један од најречитијих показатеља (не)прилагођености на градски начин живота и одређене семиурбане културе која није успела да буде замена за традиционалну грађанску културу. Масовне миграције ка градовима и њихову производно-индустријску структуру пратила је и масовна изградња колективног становања у коме су се новоурбаните релативно тешко сналазили. Задовољство због добијеног егзистенцијалног добра у виду стана није могло да буде подстицајно за стварање другачијег до донетог, што ће рећи руралног начина (градо)живљења. Тек када је наступио период транзиционе распродаје стамбеног фонда у Србији почетком деведесетих година 20. Века, видело се до које мере је он девастиран; неинтересовањем, неулагањем и неучествовањем у његовом одржавању и унапређивању од стране сада већ друге генерације урбанита. Култура антиурбаности овде је била друштвено произведена односом државе према власништву у сектору становања.

Урбане преференције оних који су повећавали „популациону квоту“ градова након транзиције и миграторних таласа и који су представљали следећи слој новоурбанита, најбоље се виде по структури изграђених станова у периоду минуле две деценије. О атмосфери антиурбаности која се чита у простору могло би да се суди бар из три угла. У првом случају на сцени је антиурбана понуда просторне артикулације и коришћења простора од стране оних који град посматрају искључиво као профит; без обзира да ли је реч о интересним групама које су предузетничком полету сопствене капитализације града или је реч о оним групама које су, запоседајући власт и управљајући јавним градским предузећима, незајажљиво посегнуле за личним богаћењем. У другом случају реч је о стручњацима који су прихватили наметнуту улогу дизајнера и извршилаца деурбанизовања града планирањем, пројектовањем и изградњом најнеурбанијих физичких структура у нашим градовима.³ У трећој групи (у социолошком смислу, као актери) јесу сами грађани, они који су пристали на овакве услове девастације градских простора. На сцени је заправо процес рушења градова изградњом, што само на први поглед може да изгледа као игра речи (Pušić 2009). Међутим, макар само и легитимичан поглед на наше градове преводи ову синтагму у стварност. „Право на град“, онако како је то дефинисао А. Лефевр раних седамдесетих година прошлог века имајући на уму критику пасивности становника градова у Француској или пак „право на град“ као синтагма за самоорганизовање становништва и протесте против очевидних манифестација злоупотреба града од стране локалних власти – код нас никад није постојало, чак ни као идејни пројекат. Отуд су и ови последњи актери – становници градова – активни и равноправни учесници у процесу деурбанизације српских градова. Данас се у обновљеној потрази за правом на град најчешће говори у смислу потребе за изналагањем вредности општих добара (Harvi, 2013). Нажалост, реч је само о једном постмодерном кључу који је више барокни украс теорија о грађанској партиципацији, него што представља реалну могућност. То је ’новопронађена’ (Лефеврова) формула о капиталистичкој производњи простора, односно о граду као роби, као код Д. Харвеја, на пример. Наше разумевање права на град, као веома широког социјалног и културног дискурса, подразумева садржаје који су утемељени у културно-генетичкој природи градова (Pušić,

³ Највећи број новопроизведених зграда за колективно становање у нашим градовима неодољиво подсећа на најнеквалитетнију архитектуру јефтине најамних зграда на периферији великих градова у неразвијеним деловима света или на јефтине апартмане за издавање у синдикалним летовалиштима дуж Солунске регије. У величинској структури станова најзаступљенији су сасвим мали, неусловни и пројектовани ван свих прихватљивих стандарда о квалитетном становању.

1997). То другим речима значи да криза града, криза његових социјалних перформанси и коначно криза урбане културе морају да се посматрају ослобођени од западног урбаноцентричног погледа на свет. Криза културе у српском друштву и криза културе у Јужној Африци или Боливији, на пример, биће да су доброно другачије.

Трећи чинилац процеса производње антиурбаности, модернизација, произилази из претходна два процеса. Ако је данас у Србији на делу хаотична урбанизација која је по свему судећи тек у својој првој, премда первертираној фази, те ако је процес индустријализације насилно прекинут захтевима глобализирајуће економске и политичке транзиције (коју би многи да разумеју у постмодерном кључу неолиберализма), тада не постоје довољне упоришне тачке за развој ни за консолидацију модернизације. Целина процеса друштвеног развоја, структурална једнако као и институционална, остаје негде закочена. И опет, напоредо са овим процесима а практично у веома спрегнутом односу са свима њима, „остаје“ и процес демократизације. Непостојање институција унутар којих би могла да се развије пракса друштвене контроле хаотичних процеса урбанизације и с њом у вези производне оријентације (као уистину стратешких праваца развоја сваке организоване заједнице), води ка негативном друштвеном билансу. Потенцијали демократског друштва као једног од „градитеља“ урбаности затомљени су на неодређено време. И коначно пети, мада не и по рангу последњи већ заправо обједињујући чинилац антиурбаности као праксе транзицијских процеса у Србији у бити је културе. Канал културе који управља друштвеним развојем најпростијанији је. У њему се заправо налазе све прошле, садашње и назначвају будуће карактеристике развоја одређеног друштва. То значи да је и праћење процеса које он условљава и из којих произилази веома сложен и никад целовито обављен посао.

У овом тренутку нас више од осталих интересује онај садржај који се релативно лако чита са материјалног лица града. Становање, рецимо. Оно ни случајно није тек једна манифестација друштвеног живота. „Становање је битна претпоставка реализације широког спектра индивидуалних и друштвених потреба. То га чини једним од најсложенијих *друштвених феномена*...“ (Petrović, 2004, стр. 10). У нашим градовима који су мање-више потонули у транзицијски глиб, масовна производња становања пратила је нове стратификацијске карактеристике друштва. То је у простор и друштво утиснуто следећим чињеницама: масовно, лоше колективно становање, непромишљени локацијски услови, неквалитетни пројекти станова и зграда, предузетнички услови урбанистичког планирања у којима је једино правило ’што више простора који се може да се наплати уз што мања улагања’, одсуство сваке врсте колективног идентитета са простори-ма и срединама у којима се обитава, затомљавање категорије јавног

интереса, улице као сокаци са побрканим односом јавног и приватног, итд. За политичке градоуправљаче данас у Србији градови су постали само роба уз помоћ које се профитира; без елементарног знања о урбаним вредностима или о важностима јавног интереса. За њих су градови постали краткотрајна забава попут пијаних провода на сеоским вашарима. Култура антиурбаности која се градоуправљачки „производи“, дефинише праксу урушавања урбаних вредности у транзиционим процесима у Србији. Та пракса, хајде да верујемо, једном мора престати, али произведене последице урушавања градова представљају процес дугог трајања.

* * *

Можда је за Србију много двадесет и три града, колико их данас, према управно-административној подели, има. Када би дефиниција града омогућавала да се успостави систем вредности који би био еталон урбаности, видело би се које су и какве позиције наших градова на релацији рурално-урбано, односно колико у нашим формално позиционираним градским срединама доминира патворена градска култура. На сву срећу, готово попут парадокса, јединствена дефиниција града не постоји. Постоје, међутим, многи квалитативни показатељи о пракси (градо)живљења који граде слику о друштвеном бићу (наших) градова. Чини се да се сви они могу подвести под оно што је Хегел назвао урбаности. Дакле, реч је о племенитом понашању образованих грађана. Да ли та урбаност насељава наше градове? „Целокупан дискурс културе антиурбаности као праксе транзицијских процеса у Србији није могућ ван сазнања о аутархичној расподели урбаних значења. Србија данас покушава да функционише са незграпним полуурбаним телом и Београдом као урбаним хидроцефалусом. Београд је данас можда једина маркација на путу на ком Србија жели да буде препозната као модерно, урбано друштво. Реч је о јединој српској метрополи која се и сама још увек бори са руралним реликтима, расутим пре по његовом духовном него физичком простору.

„Демографски, статистички и просторно посматрано, Београд јесте метропола. Да ли је он то социолошки, политички и културно гледано? Две трећине његовог становништва је досељено, и то претежно са села и из паланки“ (Vujić, 1997, стр. 18).

Да парадокс буде још већи, Београд је можда једини „урбани бедем“ спрам незауостављивог процеса насељачења градова у Србији. Његова стаменост почива, између осталог, на петрификованим темељима градског идентитета. Највећи део осталих градских насеља у Србији непрекидно покушава да са свог материјалног и духовног бића отресе наталожене слојеве провинцијалности. Она опонашају

Београд у свему: покушајима да се издигну изнад туробне свакодневице макар маленим крпичама етитних садржаја, па до сваковрсних опростачења (Пушић, 2012). Међутим, за разлику од метрополе, чија урбана постигнућа настала у дужем временском периоду не могу олако да уруше ни транзицијска материјална и духовна опростачења, у провинцији она лако налазе могућност свог паразитског преживљавања. Истовремено, тамо первертиране културне вредности постају очевидније и дуготрајно оштећују затечене вредности а онемогућавају изгрању пристојног урбаног друштва. И то јесте проблем који Србију враћа у предмодерно време.

ЛИТЕРАТУРА

- Basan, M. (2005). Deset teza za sociološku obnovu urbane dinamike. U S.. Vujović i M. Petrović (Prir.). *Urbana sociologija* (str. 229–238). Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Volerstin i dr. (1997). *Kako otvoriti društvene nauke*. Podgorica: CID.
- Vujović, S. (1997). *Grad u senci rata*. Novi Sad: Prometej i Institut za sociologiju Filozofskog fakulteta Beograd.
- Jovanović, Đ. (1995). *Sunovrat u zajednicu*. Niš: Gradina.
- Margalit, A. (1998). *Pristojno društvo*. Beograd: B92.
- Milošević, B. (2003). Teorijsko metodološke napomene. U Lj. Pušić (Prir.). *Urbana kultura: Osnova održive multikulturalnosti* (str. 71-107). Novi Sad: Specijalističke Akademske Studije i Filozofski fakultet.
- Petrović, M. (2004). *Sociologija stanovanja*. Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta.
- Pušić, Lj. (1997). *Grad, društvo, prostor: sociologija grada*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Pušić, Lj. (2003). Urbana kultura: kultura dijaloga. U Lj. Pušić (Prir.). *Urbana kultura: Osnova održive multikulturalnosti* (str. 9–27). Novi Sad: Specijalističke Akademske Studije i Filozofski fakultet.
- Pušić, Lj. (2005). Gradovi kao krađena roba. *Limesplus*, 2, 111–119.
- Pušić, Lj. (2009). *Grad bez lica*. Novi Sad: Mediterran Publishing.
- Pušić, Lj. (2012). Praksa tranzicijskih procesa u Srbiji kao kultura antiurbanosti. *Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu*, Knjiga XXXVII–I, 81–92.
- Saveljić, B. (1988). *Beogradska favela*. Beograd: IICSSOS.
- Harvey, D. (2012). Umetnost rente: globalizacija, monopol i komodifikacija kulture. U A. Vilenica (Prir.), *Na ruševinama kreativnog grada* (str. 102–139). Novi Sad: Centar za nove medije_kuda.org.
- Harvi, D. (2013). *Pobunjeni gradovi: od prava na grad do urbane revolucije*. Novi Sad: Mediterran Publishing.
- Džejkobs, Dž. (2011). *Smrt i život velikih američkih gradova*. Novi Sad: Mediterran Publishing.

Ljubinko Pušić, University of Novi Sad, Faculty of Philosophy, Department of Sociology, Novi Sad

ANTIURBAN CULTURE AS THE (CONTEMPORARY) CULTURAL MODEL OF SERBIA

Summary

The underlying assumption of this paper is that over the last seven decades Serbia has been subject to anti-modernization processes that have reached their peak over the last two decades in the form of anti-urbanity. Consequently, the paper analyzed the sustainability of “standardized” rural-urban dichotomies which serve as the foundation of most models of cultural shaping of society. Resistance to the values of civil society, which is urban by its very nature, spreads through culture channels as both a cause and an effect. The paper attempted to posit an answer to the question of whether the “crisis of culture” emerges as a cause or as a consequence of anti-urban processes. Additionally, the paper determined the role of social actors in producing material and spiritual paradigms of anti-urbanity.

The entire analysis revolved around three main questions:

(a) Is it possible and, if it is, to what extent, to regard urban culture as an indicator of the severity of social crisis? If it were possible to take into consideration the entirety of social thought about the city, we would probably notice that it is the concept and content of culture which is at its very centre; culture as a cause and simultaneously as a consequence of specific forms of social life. At the same time, we know that the unravelling of cause-and-effect relationships between the city and culture is on the verge of being meaningless, since they represent the *conditio sine qua non* of sociological analysis of urban reality. Urban culture, just as any other culture for that matter, has its content, which can be understood as a property of an individual to have and emit a particular system of values, as well as a set of collective values. A particular stance taken towards these values may also be “read” from urban spaces. In that sense, the starting point is the hypothesis that urban sustainability may be represented by a series of symbolic notions on historicity of the city, on the one hand, or on modernity of the city, on the other hand. Spaces of Serbian cities clearly exhibit a noticeable decline of urban values: both in the material and in the spiritual domain.

(b) Is it still sociologically productive to talk about the power of extremes in terms of urban vs. rural when discussing clashes of cultures? In this paper, the standpoint was that this is not simply a matter of efforts to “resolve” a theoretical problem by introducing terms on the rural-urban continuum, but that this is a matter of a whole series of modalities of the urban gaining the upper hand over the rural. “Cultural clashes” of the urban and the rural do not take place only at opposite ends, although it is at those ends that they are the most visible. It is with the same intensity that they also take place in semi-urban areas in the outskirts of cities, in ruralized lifestyles of new residential developments that feature collective housing, in spatial (and social) enclaves that the new-money “elite” have created, and particularly so within the boundaries of old downtown areas of our cities.

(c) Is it possible to talk about anti-urbanity as a long-lasting process? This paper advocated the fact that anti-urbanity in Serbia is not a project but a long-lasting cultural practice – the very practice that has accentuated the social development of Serbia, its everyday life and that has become dominant in all aspects of social life. This is not, therefore, a matter of a purely theoretic discourse of confronting two models of development, but a matter of a manner of thinking and acting; a matter of a practice that is currently being followed. The paper elaborates the standpoint that stiff

processes of social development in Serbia have emerged exactly because Serbia's everyday life can be best described as a set of anti-urbanities. In other words, an anti-urban model of reality has taken hold, because there is no critical mass of those social actors who understand what urban cultural values really mean. A draft version of the scenario for the Serbian descent into a non-urban society is written by several interwoven paradigms which were further analyzed in the paper: urbanization, industrialization, modernization, democracy, and culture.